

Традиційне верхнє вбрання козацтва Лівобережної України

У статті висвітлюються види верхнього традиційного вбрання козацької верстви населення Лівобережної України, що зникли з ужитку чи видозмінилось в українському строї XIX – XX ст., як компонент національного костюму українців. Наголошується на регіональних особливостях побутування комплексу народного одягу чоловічого і жіночого населення у козацько-селянському середовищі XVI – XVIII ст.

Ключові слова: традиційне вбрання, народний одяг, козацтво, верхній одяг, костюм, каптан, кунтуш, жупан, свита, козачка, тканина, Лівобережна Україна.

Традиційне (народне) вбрання є складовою духовної й матеріальної культури українського етносу. В комплексі народного одягу відображені природно-географічні умови, в яких проживає етнічна спільнота, специфіка господарської діяльності етносу чи етнографічної групи, етнічні традиції, звичаї, світогляд, вірування, естетичні смаки і вподобання, соціальна й статевно-вікова структура народу на історичному етапі його розвитку. В українській етнології, крім терміну «одяг», вживано терміни «вбрання», «костюм», «стрій». Український одяг досліджено у працях Х. Вовка [3], К. Матейко [11; 12], Т. Ніколаєвої [13; 14; 15], О. Воропая [5], О. Косміної [8; 9; 10], З. Васіної [4], М. Білан [2], Н. Алексєєвої [1], В. Зірне [6], Н. Клочко [7], Є. Орлової [20], Л. Охріменко [21], К. Приходченко [22], К. Стамерова [23], Г. Стельмашук [24], С. Павлюка [27], Г. Шафранської [25] та О. Юсенко [29].

Авторка ставить за мету виокремити й популяризувати давні види верхнього вбрання козацької верстви населення Лівобережної України, що зникли з ужитку чи видозмінилось у комплексі українського строю XIX – XX століть, стали компонентом національного костюму українців.

Природно-кліматичні умови України сприяли розвитку великої кількості різновидів народного одягу та його форм. Класифікацію традиційного одягу українців, його термінологію у вітчизняній етнології запроваджує К. Матейко [11; 12]. За роз-

ташуванням на стані людини одяг поділяється на різновиди: натільний; поясний; нагрудний: з рукавами і без рукавів; верхній (становий): осінньо-весняний, плащоподібний, зимовий. За статтю людини традиційне вбрання українців поділяється на чоловіче і жіноче, за способом виготовлення: на шитий і нешитий, за кроєм – глухим, розпашним, за призначенням: робочим, буденним, святковим, обрядовим.

Національні риси українського костюму стали складатися з XV ст. в селянсько-козацькому середовищі. Народний одяг був соціальним, етнічним статеві-віковим показником, виконував ритуальну, естетичну, оберегову функції. Характерною рисою традиційного вбрання українців є його мальовничість, яка відбиває ступінь розвитку ремесел і промислів, створення різних форм одягу, володіння багатьма видами, техніками його декорування. Народне вбрання відзначалося значною варіативністю, комплексністю. Регіональні відмінності прослідковуються в народному одязі, що побутував на Лівобережжі (Слобожанщині) та Правобережжі (Поділлі), зазначають Т. Ніколаєва [15], О. Косміна [12], З. Васіна [3] і О. Воропай [5]. Розвиток українського костюма XVI – XVIII ст. відбувався у різних соціокультурах і політичних умовах. У костюмі українців штучно порушували традиційні елементи комплексу вбрання й впроваджували нові європейські: використовувались дорогі місцеві та імпортовані тканини. В XVI – XVIII ст. на торгових майданах міста купували вітчизняні, привізні матеріали для одягу – англійське, французьке, грецьке, моравське, ліонське сукно, оксамит, парчу, прошву, стрічки, шнури, нитки. Цехове і мануфактурне виробництво спричинили уніфікацію народного одягу, відмінність у техніці ткацтва, засобах його пошиття. Традиційний одяг змінює довжину – підрізались довгі поли вбрання. Проникнення багатства і розкоші до костюма привілейованих станів населення Лівобережної України було зовнішнім виявом, не відповідало об'єктивному стану народної культури та економічному розвитку українського суспільства. Приймались закони, укази про заборону і вимоги до одягу різних соціальних верств суспільства, про обмеження для бідних верств населення Лівобережної України використання дорогих тканин, хутра, дорогоцінностей, деталей костюма. Ношення видів одягу регламентувалося законами, що їх видавав російський та польський уряди. Закони XVII ст. наголошували: «чтобы никакой ме-

щанин, ни плебей, не дерзнул употреблять шелкового платья и шелкового подбоя, шапки драгоценных мехов кроме местных и других низких, а также, чтобы никто не ходил в сафьянах, кто дерзнет употребить драгоценности или шелковые материи или дорогие одежды, также меха соболей, рисей, черных лисиц равно как подбрюшие драгоценного меха, шелковые пояса, то всякий из купцов и мещан заплатит штраф 1000 гр., а беднейшим 200 гривен» [13].

Традиційне вбрання XVI – XVIII ст. відображало соціальну структуру українського суспільства. Козацька старшина, рядове козацтво, селяни, поміщики, міщани, ремісники, купці вирізнялись зовнішнім виглядом. Одяг українського козацтва відзначався різновидами форм, вишуканістю, барвистістю, свідчив про станову належність козака. Перші відомості про одяг козаків знаходимо в записках австрійського дипломата Еріха Ляоти, в праці Гійома-Левассера де Боплана «Опис України» [12, с. 37]. Вбрання рядового козацтва нагадувало селянський одяг. У запарожців буденний (похідний) одяг був бідним, з грубих тканин (сорочка, шаровари, каптан, жупан, черкеска, шапка), але переможні військові походи на турок, татар давали змогу козакам одягатися у дорогі трофейні речі – шуби, жупани, саетові шаровари, шовкові сорочки, шапки-шлики, чоботи, чекмені. Святковий одяг у козаків був розкішним: біла сорочка, шаровари, оздоблені широким золотим позументом уздовж бокових швів, пояс, черкеску, сукняний напівкунтуш, каптан (кафтан), жупан, виготовлений із грубого сукна, хутряну шапку з чорних лисиць, шапку із шликом, який закінчувався золотою китицею, чоботи. Крім названих видів одягу, козаки носили широкі киреї й короткі юпки, схожі на турецькі куртки, короткі шкірянки [24, с. 477]. Зимом рядові козаки вдягали довгі кожухи з великим смушковим коміром, смушкові шапки із суконним верхом, сап'янові чоботи. Козацька старшина мала такі ж складові частини одягу, але із дорогих, яскравих тканин із більшою кількістю прикрас [12, с. 38].

Верхнім одягом у козаків були: каптани, кунтуші, чемерки, жупани, свити, черкески, чемліти, капоти, юпки, шуби, кожухи. У негоду на свиту чи кожух одягали плащоподібний одяг з грубого домотканого сукна чи шкіри без рукавів – кирею (бурку), що мала відлогу [27, с. 478]. У спогадах Д. Яворницького, пише – О. Воропай, – дізнаємося про козацький одяг: «...Обидва каптани

пошиті з червоного сукна бурякового кольору на клітчастій, перського виробу підкладці. Дуже широкі в плечах і вузькі в перехватах (стан, талія), обидва застібаються на грудях із допомогою шовкових петель і шовкових гудзиків. Рукава в каптанах є вузькими, до кінця більше звужені у самому кінці, із нижнього боку проти долоні, кожний із рукавів має розріз у чверть довжини, а через те кінці легко відвертаються назад і називаються «закарваші»; вони обкладені темно-блакитним оксамитом і застібаються в розрізах металевими гапличками. Із кожного боку каптана поміж швів встановлено по одній кишені. Каптани носилися за-порожцями під черкескою або під кунтушем, довгим і широким одягом з відкидними рукавами або вилітами» [19, с. 5].

Каптани-кармазини (піджупанники) були святковим вбранням у запорозьких козаків. Вони вважалися чоловічим одягом, хоча є думка, що каптаном (кафтаном) в козацькій Україні називали жіночий одяг, схожий на свиту, пошитий із кольорового сукна із шалеподібним коміром і манжетами на шовковій підкладці, комір, вилоги на рукавах та поли каптану були обшиті парчею. «Кафтаном називали верхній чоловічий і жіночий одяг XVI ст., який носили під кунтушем або черкескою, різний щодо тканин і кольорів: у жіночому верх бузковий, спід зелений або білий і червоний», — зазначає К. Матейко [11, с. 85]. Кармазином за козацької доби української історії називали дороге темно-червоне сукно, що використовувалося у пошитті жупанів для польської шляхти. Назва тканини поширилася на українське вбрання, що шили з неї, і на козаків, які носили такий одяг. Каптан блакитного й білого кольорів, виготовлений із блискучої тканини або розшитий золотом, називали — лудан у значенні «одяг козаків». Термін «луда» має серед похідних «лудан», як позначення плаща, накидки фігурує в найдавніших пам'ятках української мови [19, с. 5]. Певного кольору для каптана запорізькі козаки не дотримувалися. У компанійців, які склали особисте військо гетьмана, одяг був червоним. Якщо зверху вбиралися в кунтуш, то пояс пов'язували по каптану, якщо в черкеску — то по ній.

На портретах двох братів-запорожців Івана і Якова Шиянів, що зберігалися в Одеському музеї історії та старовини, на полотнах обидва вони зображені з відкритими головами, із шапками в руках, вбраними в червоні каптани. Іван Шиян на картині підперезаний широким поясом із червоного шовку та вдягнений у

кунтуш поверх каптану. Другий брат вбраний зверху каптана в жупан і підперезаний червоним поясом. Ці портрети є документами, що засвідчують, яким був одяг запорізьких козаків. Вони написані в Нікополі 1784 р., в той час, коли побутували козацькі традиції в Україні. Матеріали українського портретного живопису, графіки, ілюстрацій, малюнки О. Рігельмана, Де ла Фліза, Т. Калиновського відтворюють нам сьогодні вбрання гетьмана, полковників, козацької старшини, рядового козацтва, святкове вбрання січового козацтва XVIII ст., що представлені у книзі Васіної Зінаїди «Український літопис вбрання. Литовсько-польський період XIV – XVI ст.; Гетьманщина XVII – XVIII ст.» [11, с. 85].

У середині XVI ст. з'явився в українському костюмі кунтуш, як верхній одяг військового та шляхетних станів, запозичений у турків, татар чи поляків. Виразною особливістю цього виду верхнього вбрання були довгі й вузькі рукава з великими повздовжніми прорізами, в які просували руки. Ці елементи одягу могли звисати додолу або їх відкидали через плечі на спину. О. Воропай писав, що «шляхта і козацька старшина шили кунтуші з шовкових або парчевих дорогих тканин, інші верстви населення виготовляли його з тонкого сукна, обшиваючи їх галунами та кольоровими шнурками. Шили кунтуші відкритими на грудях, із відрізною спинкою, у талію, із малими зборками» [5, с. 419]. Кунтуші були чоловічим і жіночим одягом, різнилися між собою способом одягання. Чоловіки носили під кунтушем жупан чи піджупанник (каптан), а вузькі рукава просовували в розрізи. Жінки під кунтуш жупан не одягали, а пришивали додаткові вузькі рукава з іншого матеріалу (за якістю і кольором). Одягнувши додаткові рукава на руки, вона просовувала їх у повздовжні розрізи кунтушевого фальшивого рукава. Кунтуш, який носила дочка миргородського полковника та гетьмана Війська Запорозького 1727–1734 рр. Данила Апостола, дружина осавула Михайла Скоропадського Параска нині зберігається у Чернігівському історичному музеї. С. Озерська зазначає, що «крій виробу вказує на те, що одягали його поверх сукні європейського типу з фіжмами, тобто каркасом із китового вуса у формі обруча, що мав надавати спідниці пишності. Кунтуш зроблений в талію по бокових швах і по спині, але різко розширювався на рівні стану в сторони та назад. На бокові шви нашиті хрещаті підпашники зі срібного

галуна. Зшита з двох полотнищ спинка й пілки є невідрізними. Пілки не мають застібок. Рукави вшивні, вузькі, розширені біля кистей, із поздовжніми розрізами в місці розширення. Краї рукавів заковували вгору як манжети. Комір на одязі зроблений маленьким, зберігає залишки тонкого шовку тілесного кольору. Ні підкладка, ні хутро до наших часів не дійшли. Кунтуш Данила Апостола пошитий із красивого й коштовного матеріалу: зеленої парчі з шовковим, щільним тлом, по якому золотими та срібними нитками витканий орнамент із великих квіток і листя на гнучких гілках» [18, с. 5]. Кунтуші козацькі передавали у спадок, вважали почесною нагородою й дорогим подарунком.

Черкескою на Лівобережжі України називали «короткий суконний жупан або кунтуш, пошитий до колін без фалдів», – зазначає К. Матейко [11, с.101]. Рядові військові чини мали право носити коштовний кунтуш після закінчення служби. Люди середнього достатку, для яких парча й шовк були не по кишені, використовували для кунтушевого вбрання англійське чи голландське сукно, оздоблюючи його галунами, кольоровими шнурками. Його пара в чоловічому одязі – жупан [18, с. 5].

У XVI – XVIII ст. шляхта, козацтво, міщани носили жупан в парі зі свитою чи кунтушем, який підв'язувався широким поясом. А з часом це традиційне вбрання замінило свиту з домотканого сукна. Видозмінившись жупан закріпився у XIX ст. в народному одязі населення Наддніпрянщини. Про походження слова «жупан» серед етнографів сьогодні єдиної думки немає. Є твердження, що воно пішло від польського *zupan*, яке сягає корінням італійського *giubbone*, утвореного від *giubba / giuppa* («куртка») [18, с. 5]. На думку О. Воропая: «в основі походження назви верхнього одягу лежить татарське слово «зубун»; жупан має східне, іранське походження. Український жупан подібний на бешмет, що є одягом іранських племен на Кавказі. Він шився з синьої китайки або з доброго сукна фабричного виробництва» [5, с. 414]. Х. Вовк пише, що «жупан – старовинна одежа козацьких часів, тепер вона вийшла з ужитку та стала рідкістю навіть у старих козацьких родинах... Жупан був звичайною частиною шляхетського костюма, але крій його в Україні мало в чому відзначався від звичайної жіночої свити. Шили жупани з тонкого блакитного, гранатового чи іншої яскравої барви сукна до «двох вусів», при тому ці «вуси» там, де вони вшиті на талії, оздоблювали золотим

шнурком або позументами» [4, с. 145]. Вбрання було довгим, іноді аж до п'ят, у талію, із призбираною спинкою і полами, що ледве сходилися на полотняній підкладці. Чоловічий жупан мав два види: перший – схожий за кроєм на свиту, без коміра, другий – одnobортний, скроєний подібно до чемерки, із вусами ззаду, із вузьким коміром-стійкою. Жіночий жупан нагадував свиту, мав округлий комір, який обшивався чорним або темно-червоним оксамитом, інколи бобровим хутром. Відвороти на грудях оздоблювали парчею чи тим самим матеріалом, що й закарваші, найчастіше оксамитом [5, с. 415]. Виготовляли одяг з тонкого сукна блакитного або гранатового кольорів. На вусах, на усіх швах виріб декорували золотим крученим шнурком чи позументом. Вигляд жіночого варіанту був набагато кращим ніж чоловічого, який робили з китайки або якісного фабричного сукна, і таке вбрання призначалося два парадних виходів [18, с. 5]. Наявність жупана в комплексі традиційного вбрання була ознакою заможності людини, адже шили його із дорогих тканин: штофу (цупкої тканини з великим візерунком), парчі, тонкого фабричного кольорового сукна, віддаючи перевагу синьому та зеленому кольорам. Жупан зроблений із синього сукна, обшитий білим хутром, рясний у подолі, підв'язаний золотканим персидським або случьким поясом був шлюбним чоловічим і жіночим одягом. Зверху жупана одягався кунтуш чи опанча, під час церемоній – шуба або фerezезя (делія), прикрашена коштовною запоною (фібулою). На ноги взували сап'янові чоботи [13; 14].

Чемерка (чумарка) – це верхній козацький одяг, що виготовлявся з кранної матерії – дорогого червоного, вишневого, синього сукна, або із шовковистої штофної візерункової тканини перського походження [5, с. 411]. О. Воропай стверджує, що чемерка (чумарка) привезена чумаками з Криму та Дону. Вона шиється з легкої тканини, довжиною нижчою за коліна. Рукава вузькі без відлогів, невисокий комір-стійка, спинка з двома клинами-вусами. Внизу рукавів прикріплювалися гачками неширокі відлоги з іншого сукна, контрастного за кольором або темного оксамиту (заковраші). «Головна прикмета чумарки – вишитий стан, навколо талії дрібні збори. Чумарка буває одnobортною і застібається посередині грудей на гаплики» [5, с. 412]. Зверху чумарки козак одягав каптан іншого кольору (чумарка-чемерка червоного кольору, то каптан голубий, зелений, синій). Каптан робили дов-

гим, декорували золотим позументом, рукави-широкі, в розріз на ліктях просували руки. На нього вдягали бурку (кирею) – довгий одяг, зроблений зі шкіри або сукна без рукавів. Стан підперізували поясом (шкіряним, тканим візерунковим, однотонним з турецького чи перського шовку. Кінці бурякових, малинових, зелених, синіх поясів перетинали золотою або срібною ниткою [27, с. 478].

Верхнім одягом у галицьких міщан, чоловічим суконним вбранням, довшим, ширшим ніж жупан, жіночим і чоловічим одягом з широкими, дрібними фалдами, підпоясаним крайками, обшитим чорною тасьмою, на Лівобережжі подібним за кроєм і виглядом до жупана була капота [11, с. 84]. Вона відрізнялася довгим, широким, заокругленим смушевим коміром, подолом. О. Воропай стверджував, «що шили капоту з сукна, темнішого кольору ніж жупан. Капота має великий викот біля шиї, щоб видно було намисто та дукачі» [5, с. 416]. У статті С. Озерської ми знаходимо опис капоти: «капоту виготовляли з тонкого сукна або шовкової тканини – однотонної (червоної, рожевої, блакитної чи з розводами та «фантастичними квітами». Вбрання робили до двох вусів по боках спини, вільним у талії, розшивали позументами по швах. Біля шиї капота мала великий викот, щоб було видно намисто й дукачі. У сільській місцевості капоту використовували як святковий одяг. Із ужитку це вбрання вийшло в другій половині ХІХ ст., однак його конструктивно-художні особливості: виразність форми і оздоблення, використання орнаментальних тканин залишились в елементах українського костюму, що побутував на межі ХІХ – ХХ ст.» [19, с. 5].

Давнім традиційним видом верхнього чоловічого й жіночого одягу українців із домотканого сірого і білого сукна була свита, яка мала регіональні назви: свита колова, ярочкова, полотнянка, семеряга, серак, сіряк, козачка, сукман, манта, гугля, лемківська чуга, опошень (опошняк), опанча, кобеняк, керяя, бородиця (богородиця). «За кроєм свити були прямоспинні з вусами-клинами по боках, з відрізною спинкою, із зборами і прохідкою-розрізами по боках», – зауважує К. Матейко [11, с. 97]. Три види свит називає О. Воропай: з вусами позаду до лінії талії – Полісся, зрідка на Галичині, Підкарпатті; з рясами (складками) – Лівобережжя, Подніпров'я; зі зборами – Херсонщина, Лівобережжя. Довгі й широкі свити носили на Харківщині, Дніпропетровщині,

а найкоротші і вузькі – на Поліссі [5, с. 401]. У чоловічих свитах домінували відтінки природньої вовни. На Чернігівщині, Харківщині, Полтавщині селяни і рядові козаки носили сірі свити, зрідка білі. Білого кольору свита була як святковий або весільний одяг для жінок Центрального Подніпров'я, Полісся, Волині. На Поділлі та Гуцульщині побутували чорні свити, зроблені з вовни чорних овець. Широко використовувались у селянсько-козацькому середовищі свити-сіряки довжиною до стану чорного або темно-коричневого кольорів. Темні та сірі сіряки обрамляли білими шнурками, білі – чорними, використовували червоні, зелені, блакитні нитки, щоб вбрання мало багатий вигляд. «На Лівобережній Україні свити не мали оздоблення у вигляді вишивки, барвистих шнурків, петельок чи спеціальних гудзиків, іноді траплялася обшивка вузькою шкіряною стрічкою та ще вилоги на рукавах. На Київщині з'являється бідна орнаментация у вигляді кольорових шнурків навколо кишень і коміра», – пише О. Воропай [5, с. 403].

На Полтавщині, говорячи «сіряк», мали на увазі «кобеняк». Назва закріпилася за одягом тому, що виготовляли його з сукна гіршої якості, сірого кольору. Кобеняк – це довга, широка тулубчаста свита з відлогою. «Вона являла собою сукняний мішок із прорізами для очей та інколи для рота, який закидався за спину, а в негоду натягувався зверху на шапку, захищаючи обличчя. Носили кобеняк, застібаючи спереду на гудзики чи зав'язуючи біля шиї шнурками, поверх свити чи кожуха на випадок великого снігу, морозу чи дощу. Через таке призначення одяг не оздоблювали і виготовляли з сірого овечого сукна найнижчого гатунку. На Полтавщині цей елемент традиційного вбрання називали сіряком. «Ні холодно, ні душно як на святках у сіряках», – констатує народне прислів'я, записане в м. Зіньків на Полтавщині. Термін «кобеняк», поширений на Київщині, Волині, частково Поділлі, має східне коріння. Таке вбрання мав гетьман Війська Запорозького К. Розумовський. Для тулубчастої свити існували регіональні назви: бородиця (захід України), богородиця (центр), кобка (південь) [16, с. 5].

У Полтавській губернії побутувала свита-козачка із саморобного овечого сукна. За своєю довжиною козачка доходила до колін. На рукавах її загинали невеликі закарваші, комір робили високим, стійкою замість фалд використовували дрібні збори.

Носили козачки чоловіки і жінки [16, с. 5]. Такою ж за кроєм як і «полтавська козачка», але з більшою кількістю зборів у стані, була семеряга (сермяга, серм'яга) – сіра свита з грубого домотканого сукна. О. Воропай писав: «спереду за своїм виглядом таке вбрання нагадувало довгополий «європейський» сюртук. Від нього семяга відрізнялася тим, що вилоги на грудях в одержі наших предків були вкриті тонким сукном яскравого – червоного, синього кольорів, іноді його заміняли кольоровими шнурками, викладаючи з них гарний орнамент [5, с. 405]. Рукава семяги мали закарваші. У святковому варіанті їх обшивали барвистим сукном або шнурками по швах, на спині робили візерунки з кольорових шнурків. Сермяги набули розповсюдження в козацькому середовищі, оскільки вони були дешевими, підходили до різних погодніх умов, а отже являли собою зручний для козацьких походів верхній одяг [17, с. 8].

Верхнім одягом, що виготовлявся з «крамної матерії», були свити-полотнянки, які виготовлялись не з сукна, а з полотна домашнього виробництва природнього кольору. Одягали їх улітку, на довгі до колін сорочки, взимку поверх суконних свит чи кожухів, що надавало вбранню святкового вигляду [5, с. 412]. Шили полотнянки з прохідками, у стан із зборами по боках, передні поли заводили одна на одну, застібали на талії дерев'яним гудзиком. За довжиною вони були нижче колін, до щиколоток. Чоловіче населення віддавало перевагу довгим і широким свитам із довгими, аж до пояса комірами, рукава яких прикрашали бахромою з білої овечої вовни. Свити шили з чорного сукна, називаючи чугою (чуганею) на Закарпатті у лемків. Рукава зшивали, руки в них не просовували, носили одяг наопашки, з'єднували біля шиї червоними вовняними шнурками. Рукава замінювали власникам свит торби, в них складали харчі, дрібні речі, потрібні в дорозі. Схоже до чугані верхнє вбрання створювали за часів городского козацтва на Лівобережній Україні (Слобожанщині), називаючи його «опошень» чи «опошняк». Схожим за кроєм на свиту був чемліт (чимліт). Це верхній одяг із тонкого сукна білого кольору у талію зі зборами ззаду, виложистим коміром і манжетами, обшитими чорним оксамитом, іноді вишитими барвистими вовняними нитками. Таке вбрання вважалося рідкістю й зустрічалося тільки на Київщині, носили його жінки. Маючи перське

походження, в Україну воно прийшло із Польщі, було відомим тут в XVI ст. [18, с. 5].

У «Слові о полку Ігоревім» згадується назва одягу «опанча», не як різновид свити, а безрукавне вбрання – довгий, широкий плащ із товстого цупкого матеріалу. Виготовляли його із одного або двох перегнутих по плечах довгих полотниць домашнього сукна чорного, сірого кольорів без рукавів і без пройм рук, застібаючи гудзиком на шиї або з'єднуючи кінці зав'язкою. Виділяли два види опанчі: святковий із дорогої тканини, підбитий хутром; дорожній, із ведмежої вовни чи грубого сукна. Накидаючи восени чи взимку опанчу на плечі, козаки захищали від негоди не тільки себе, а й зброю, спорядження. У поході одяг слугував їм за підстилку, покривало або відігравав роль завіси чи намету [17, с. 8]. Опанча відома серед козацтва як верхній дорожній одяг в Україні, в XVI – XVIII ст. затрималась на Поділлі. «Це довга по кісточки свита з каптуром, оздоблена кольоровими шнурками по швах на спині, на пілках, на кінцях рукавів і каптурі. Одягається опанча в дорозі, переважно восени або взимку», – писав О. Воропай [17, с. 8].

Верхнім одягом жінки була юпка, що нагадувала свиту, але виготовлялася не з овечого сукна, а з черкасіну або китайки без коміра, з вузькими довгими рукавами, а позаду з вусами (трьома, п'ятьма, сімома), такого ж крою, як у корсетці. О. Воропай зазначає, що «вуса» юпки були прикметою заможності: чим багатша жінка або дівчина, тим їх було більше. За козацьких часів юпка оздоблювалась «золотим узороччям», а тепер обшивається чорним або темно-червоним оксамитом. Крій юпки подібний на крій жіночої корсетки, тільки юпка довша і шиється з рукавами, а корсетка коротша і без рукавів. Давніми були байкові юпки, що шилися із зеленої або червоної байки. Вона обшивалася вся від гори до низу «мушками» - клаптиками червоної матерії. Якщо юпка була зеленою – нашивалися зелені «мушки», якщо юпка була червона, то навпаки. Його носили дівчата й молоді жінки» [5, с. 414]. Найдовше використовувалися юпки, оздоблені оксамитом на Лівобережжі (Київщина, Полтавщина). К. Матейко називає забуті види юпок, які за козацької доби носило жіноче населення Лівобережної України: юпка-баєва (юпка з ковтунцями) та юпка (юпочка) з пелериною-блинцем. «Юпка-баєва або з ковтунцями – жіночий верхній одяг, виготовлений із зеленої фланелі з ки-

тичками-ковтунцями з червоної вовни, з сірого сукна, поширена на південь від Лубен (Полтавщина). Юпка (юпочка) з пелериною – блинцем – короткополий жіночий верхній одяг з відкладним коміром у вигляді пелерини (Чернігівщина)» [11, с. 103].

Верхній одяг козацької старшини і святковий одяг козаків відрізнялися оздобленням. Характер орнаментации традиційного вбрання відповідав бароко і ренесансу. На одязі обшивалися горловина, комір-стійка, краї рукавів, передня пілка до кінця чорною вовняною тасьмою або шкіряною. Жінки-козачки прикрашали одяг яскравими блакитними, червоними обшивками, зокрема, весільне вбрання. Жупан козацької старшини прикрашався срібними або золотими гудзиками, золотим позументом. Козацькі полковники й гетьмани носили одяг із тканин, характерних для одягу європейської знаті. Кунтуші декорували золотим мереживом, поверх жупана козацька старшина накидала на плечі підбиту хутром зелену шубу («делію»). Її, як жупан та кунтуш, оздоблювали золотою тасьмою. Нагрудну частину делії прикрашали золотими петлицями. Комір скріплювали коштовною застіркою (фібулою). Гетьман носив поверх жупана і кунтуша червону, підбиту дорогим хутром бурку (кирею) з великим хутряним коміром, скріпленним аграфою. Поли бурки обшивали золотою тасьмою. Види верхнього вбрання козацтва: «каптан», «жупан», «кунтуш», «делія», «кирея» передавались у спадщину і використовувались у святковому костюмі, доки не зношувались.

Отже, верхнє традиційне вбрання козацтва Лівобережної України було різноманітним за формою, кроєм, довжиною, призначенням, барвистістю, способом ношення в комплексі вбрання, виготовлялося з домотканого валяного сукна червоного, коричневого, білого кольорів чи привізних коштовних тканин (оксамиту, парчі, шовку). Процес його розвитку йшов від прямо-спинного до приталеного крою. Святковий одяг заможних козаків відрізнявся яскравістю: переважали червоні, сині, зелені кольори. Давні види верхнього козацького коштовного вбрання: «каптан», «жупан», «кунтуш», «делія», «кирея», «юпка» передавались у спадщину і використовувались у святковому костюмі, доки не зношувались. На сьогодні вони є цінними експонатами та раритетами в фондах музеїв України, відроджуються в національному вбранні вітчизняних мистецьких колективів. Одяг козацької доби вписав яскраву сторінку в історію традиційного

вбрання українців, підтвердивши давні традиції етнічної культури, мистецький талант народу, його повагу і любов до рідного краю.

Література

1. **Алексеева Н. О., Толстокова Н. Г.** А на ньому шати дорогії... Вивчаємо українську мову та літературу. 2004. № 33. С.15–17.
2. **Білан М. С.** Український стрій: навч. посіб. для вищ. і серед. навч. закладів / М. С. Білан, Г. Г. Стельмашук; Ін-т народознав. НАН України, Львів. акад. мистецтв; Укр. акад. друкарства. Львів: Фенікс, 2000. 328 с.
3. **Васіна З.** Український літопис вбрання. Книга-альбом. Київ: Мистецтво, 2003–2006. Текстівки. Т. 2: XIII – поч. XX ст.: науково-художні реконструкції. 2006. 448 с.
4. **Вовк Х.** Студії з української етнографії та антропології. Київ: Мистецтво, 1995. 336 с.
5. **Воропай О.** Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис: У 2-х т. Т. 2. Мюнхен, 1966. 448 с.
6. **Зірне В.** XVII століття – «темне і нецікаве»? Мистецтво реконструкції історичного костюма. Пам'ятки України: історія та культура. 2016. № 5. С. 46–49.
7. **Клочко Л.** Реконструкція давнього вбрання за археологічними матеріалами. Пам'ятки України: історія та культура. 2003. № 4. С. 23–29.
8. **Косміна О.** Традиційне вбрання українців. Т. 1: Лісостеп. Степ. Київ: Балтія-Друк, 2008. 160 с.
9. **Косміна О.** Українське народне вбрання. – Київ: Балтія-Друк, 2006.– 64 с.
10. **Косміна О. Ю.** Український одяг Золотоординської та Литовсько-польської доби (XIII – XVI ст.). Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. 2013. № 9. С. 39–48.
11. **Матейко К.** Український народний одяг: етнографічний словник / НАН України; Ін-т народознавства. Київ: Наукова думка, 1996. 196 с.
12. **Матейко К. І.** Український народний одяг / АН УРСР, Муз. етногр. та художн. промислу. Київ: Наукова думка, 1977. 223 с.
13. **Николаева Т. А.** Украинская народная одежда: Среднее Поднепровье. Київ: Наукова думка, 1987. 247 с.
14. **Ніколаєва Т.** Історія українського костюму. Київ: Либідь, 1996. 176 с.
15. **Ніколаєва Т.** Регіональні комплекси українського вбрання. Українці: історико-етнографічна монографія: у 2 кн. – Опішне, 1999. – Кн. 2. – С. 92–93.
16. **Озерська С.** Де у світі ряса або як кобеняк допоміг Репіну «Запорожців...» дописати. Одним із традиційних видів верхнього одягу для наших пращурів була свита. Просто районка. 1 червня 2019 р. № 15. С. 5.
17. **Озерська С.** Де у світі ряса або як кобеняк допоміг Репіну «Запорожців...» дописати. Такою ж самою за кроєм, як і полтавська козачка з

- більшою кількістю зборів у стані була семряга (сирмяга, семиряга) – сіра свита з грубого домотканого сукна. Просто районка. 8 червня 2019 р. № 16. С. 8.
18. **Озерська С.** Де у світі ряса або як кобеняк допоміг Репіну «Запорожців...» дописати. Схожим за кроєм на свиту був чемліт (чимліт). Просто районка. 15 червня 2019 р. № 17. С. 5.
 19. **Озерська С.** Де у світі ряса або як кобеняк допоміг Репіну «Запорожців...» дописати. Під кунтушами або черкесками наші пращури носили каптан. Просто районка. 22 червня 2019 р. № 18. С. 5
 20. **Орлова Є.** Український костюм – душа народу. Мистецтво в школі. 2009. № 4. С. 14–20.
 21. **Охріменко Л.** Історичний розвиток українського костюма і його регіональні особливості. Вища школа. 2019. № 1. С. 73–80.
 22. **Приходченко К.** Український костюм – частка народної історії. Українська мова та література. 2009. № 45-46. С. 25–42.
 23. **Стамеров К. К.** Нариси з історії костюмів. Київ: Мистецтво, 1978. 243 с.
 24. **Стельмашук Г.** Традиційне вбрання українців. Народне мистецтво. 2010. № 3-4. С. 46–54.
 25. **Шафранська Г.** Типи народних сорочок гетьманських земель Лівобережжя (із фондової збірки Музею народної архітектури та побуту НАН України). Народна творчість та етнографія. 2006. № 1. С. 98–104.
 26. Український народний одяг XVII – початку XIX ст. в акварелях Ю. Глоговського / Авт. та упоряд.: Д. П. Крвавич, Г. Г. Стельмашук. Київ: Либідь, 1988.
 27. Українське національне вбрання. Українське народознавство: навч. посібн. За ред. С. П. Павлюка; передмова М. Г. Жулинського. 3-тє вид., випр. Київ: Знання, 2008. С. 465–518.
 28. Українська минувшина. Ілюстрований етнографічний довідник. Київ: Либідь, 1993. 223 с.
 29. **Юсенко О.** Кожухи, свити, бурки, киреї, сердаки, кептарі... Як одягалися наші пращури взимку. Українське слово. 2012. № 1-2. С. 9.

Лариса Шаповал

Традиційне верхнє вбрання козацтва Лівобережної України

У статті висвітлюються види верхнього традиційного вбрання козацької верстви населення Лівобережної України, які зникли з ужитку чи видозмінилось в українському строї XIX – XX ст., як компонент національного костюму українців. Наголошується на регіональних особливостях побутування комплексу народного одягу серед чоловічого і жіночого населення у козацько-селянському середовищі XVI – XVIII ст.

Ключові слова: традиційне вбрання, народний одяг, козацтво, верхній одяг, костюм, каптан, кунтуш, жупан, свита, козачка, тканина, Лівобережна Україна.

Larysa Shapoval

Traditional Cossacks Outwear in the Left-bank Ukraine

Kinds of traditional Cossacks society in the left-bank Ukraine that are out of usage or changed in Ukrainian costume of the 19th – 20th cc. as a component of national Ukrainian costume, are given in the article. Regional peculiarities of national clothing wearing by men and women in Cossacks village society in the 16th – 18th cc. are outlined.

Keywords: traditional costume, national clothing, Cossacks, outwear, costume, coat, kuntush, jupe, shirt, kozachka, fabric, the Left-bank Ukraine.